

Valuch Tibor:

Hatalom és paraszti társadalom

Ö. Kovács József: *A paraszti társadalom felszámolása a kommunista diktatúrában - A vidéki Magyarország politikai társadalomtörténete 1945-1965.* Budapest, 2012. *Korall Társadalomtörténeti Monográfiák* 3. 574 o.

Ö. Kovács József eddigi pályafutása során sokrétű kutatómunkát folytatott. Munkái négy szakterület vonatkozásban – a vidéki magyar zsidóság 18-19. századi társadalomtörténete, a társadalomtörténet módszertana és elmélete, a német társadalomtörténet historiográfiája, a magyar vidék legújabb-kori társadalomtörténete – igen fontosak.

Jelen munkája, nagyszabású kísérlet a vidéki Magyarország klasszikus szocialista korszakbeli történetének, a hatalom és társadalom viszonyának, a magyarországi szovjetizálás folyamatának, mechanizmusainak újragondolására, kétségtelenül egyfajta új szintézis. A történelmi jelenségeket mennyiségi kérdésnek is tekintő szerző több éves kutatómunkával elkészített monográfiája igen széles forrásbázison alapul, az országos és megyei levéltárakban végzett forrásfeltárás során gyakorlatilag minden olyan - fontos - dokumentumot, dokumentum-típust igyekezett összegyűjteni, ami valamilyen értelemben releváns forrása lehet annak az összetett átalakulási folyamatnak, ami 1945 és 1961 között a magyar falvakban, a történeti parasztságban lezajlott.

Az a kétségtelenül ambiciózus célkitűzés, hogy erre az óriási információhalmazra alapozva gondolja végig/újra az a történeti parasztság felszámolásának történetét és ennek összefüggéseit, társadalmi következményeit mondhatni szervesen következik a szerző kutatói habitusából, hiszen az értekezés szerzője évtizedek óta a magyar történetírás, ezen belül is elsősorban a magyar társadalomtörténet felkészült, szakavatott és elismert kutatója. A vállalkozás rendkívül ambiciózus és mindenképpen tiszteletre méltó. Még akkor is, ha a szerző szintézis-teremtő szándékai néha nem érvényesülnek elég markánsan vagy másként fogalmazva a tökéletességre, már-már túlzó teljességre törekvő mennyiségi szemlélet itt-ott nehezíti az elemzést, a folyamatok értelmezését és megértését. Ö. Kovács József a kollektivizálást elemezve lényegében a szovjetizálás hazai folyamatát is igyekszik minél részletesebben bemutatni. Ezzel a hagyományos agrártörténeti szemléletmód meghaladására törekszik, rámutatva, arra, hogy a radikális beavatkozás (csak úgy, mint az iparosítás) átszabta a magyar gazdaságot és a társadalmat, vagyis nemcsak a parasztságot érintette.

A mű első, az értekezést tartalmazó kötete a feladatokat és a célokat meghatározó bevezetéssel együtt 6 főfejezetre tagolódik, ezen belül a tárgyalta kérdések 51 alfejezetre bontva képezik a vizsgálat tárgyát. A kötetet a felhasznált források és irodalom a táblázatok jegyzéke, angol nyelvű tartalmi összefoglaló és képmelléklet zárja. A monográfia jegyzetelése pontos, jól áttekinthető, szakszerű. A szerző szakirodalmi tájékozottsága a vizsgált kérdésnek mind a társadalom- és történetelméleti, mind a kapcsolódó történeti, néprajzi, szociológiai, antropológiai munkák terén igen széleskörű.

A könyv bevezetésében Ö. Kovács József megfogalmazta a vizsgált téma alapkérdéseit, az elérendő célokat, meghatározta a megközelítés szempontjait és röviden összefoglalta az elemzés módszertani problémáit is. A szerző értelmezésében a monográfia alapvetően három kutatási kérdésre próbál meg választ keresni: „Miért és hogyan vált a kollektivizálás megrázó kollektív természetű és struktúráváltató társadalomtörténeti eseménnyé?” Hogyan igazolható, hogy a kollektivizálás az egész korabeli magyar társadalmat érintette? Harmadsorban pedig arra, milyen egyéni és kollektív viselkedésformák alakultak ki az átalakulás során?

Végő soron az analitikus tényközpontú történetírás metodikájára alapozva érvényesítette a komplex, politika-, társadalom-, mentalitás- és tapasztalattörténeti elemzési szempontokat. Egyfajta sajátos alulnézetből, a helyi társadalom viszonyrendszeréből, szempontjából próbálja meg bemutatni a struktúrákat és a folyamatokat a társadalom és a politika kölcsönhatásait, a kortársi életvilágok jellemzőit a kollektivizálást elszenvedőként éppen úgy, mint a végrehajtóként. Az agrárpolitika végrehajtására olyan, túlméretezett országos és helyi apparátus jött létre, amely már képzetlensége és a saját tehetetlensége folytán gyakorlatilag működésképtelen volt. Az abszurd tervezés és a túlszabályozottság csak fokozta az így kialakult anarchiát, amely tág teret engedett az önkényességnek, a gazdákat megalázó atrocitásoknak, jogi köntösbe öltöztetett szankcióknak.

A bíráló keretei között nyilván nem lehet részletesen kitérni a könyvben tárgyalt valamennyi kérdésre, így ezek közül csak azokat emelném ki, amelyeket a dolgozat témája és megítélése szempontjából fontosnak tartok. Ilyen alapkérdés az, hogy miért is fontos a történeti parasztság átalakulásának, a kollektivizálás folyamatának a vizsgálata? Miben és mennyiben adhat többletismereteket ennek a politika-, gazdaság- és társadalomtörténeti vonatkozásokkal egyaránt rendelkező problémakörnek a vizsgálata a - Kornai János kifejezésével élve -, klasszikus szocialista rendszer kiépülésének és működésének megértéséhez?

Úgy gondolom, hogy ez az alapvetően regionális, lokális, illetve mikrotársadalmi szinten mozgó elemzés egyrészt feltárja a kommunista párt hatalomgyakorlásának belső tényezőit, mechanizmusait és jellemzőit, agrár/paraszt- és gazdaságpolitikájának jellegzetességeit, másrészt pedig a mindennapok gyakorlatán keresztül mutatja be azokat az erőfeszítéseket, amelyekkel a kommunista párt megpróbálta szétzilálni a történeti parasztságot. Ezen túlmenően az értekezés a hatalmi kezdeményezésekre adott társadalmi és egyéni válaszokat is részletesen leírja.

Az adott körülmények között a negyvenes évek végén a szovjet típusú mezőgazdasági termelőszövetkezet létrehozásának gondolata egyáltalán nem volt népszerű a paraszti társadalomban. Az 1948/49-től kibontakozó első kollektivizálási hullám során elsősorban azok léptek be a szövetkezetekbe, akiknek tulajdonképpen mindegy volt, hogy hol dolgoznak bérmunkásként. Tehát a kolhoz típusú szövetkezetek tagságának a zöme a földtulajdonnal nem rendelkező cselédek és mezőgazdasági munkások köréből, valamint a földreformot követően az önálló gazdálkodással sikertelenül kísérletezők közül került ki.

A kommunista politikusok a kollektív gazdálkodás gondolatát minden lehetséges eszközzel megpróbálták elfogadtatni a magántulajdonosi tudatukban a földreformmal éppen megerősített gazdákkal. Az alkalmazott eszközök skálája a fokozatosan durvuló hangnemet alkalmazó sajtópropagandától a személyes agitáción át a gazdasági kényszerek és a fizikai erőszak széles körű alkalmazásán keresztül a büntetőjogi eszközökig terjedt.

A szerző reálisan érzékeli és érzékelteti, miként vált egyre lehetetlenebbé az önálló paraszti egzisztencia fenntartása és megőrzése; mekkora politikai és gazdasági nyomás nehezedett a „hosszú ötvenes évek” agrártársadalmára. S ami a dolgozat erénye, folyamatosan szem előtt tartja a társadalomlélektani szempontokat, a hatalom által kikényszerített társadalmi változások, tulajdonvesztés traumatikus hatásait.

Ő. Kovács József úgy véli: „a földek és emberek részleges ’összegyűjtése’, ’kollektívába’ terelése a szovjet típusú diktatúrák legradikálisabb társadalmi operációja.” Ezzel alapvetően egyetértve, azért a tulajdon és társadalmi pozícióvesztés tömegességét és a parasztságon kívüli csoportok (kispolgárság, középosztály, nagypolgárság) társadalmi tapasztalatait is hangsúlyozni kell. A szerzővel ellentétben, úgy vélem, hogy a tulajdonvesztés terén a termőföld magántulajdonának az elvesztése volt az időben leginkább elhúzódó folyamat. Bár az is kétségtelen, hogy amikor ezt a hatalmi és társadalmi viszonyok lehetővé tették, 1958 és 1961 között, akkor ez valóban viszonylag gyorsan zajlott le.

Fontos, hogy Ö. Kovács József folyamatában szemléli az eseményeket és ennek rendje szerint próbálja meg (re)konstruálni a kollektivizálás, a történeti parasztság felszámolásának történetét. Rámutat arra, hogy a kollektivizálás is tervszerű átalakítási folyamat volt. Ennek során is a központilag előre megállapított tervszámokat próbálták teljesíteni. Miután 1949-ben és 1950-ben gyakorlatilag a falusi nincstelenek közül kerültek ki a téésztagok, 1951-ben kampány kezdődött a kis- és középbirtokos réteg beléptetése érdekében. (A gazdagparaszti csoportok tagjai ekkor nem lehettek szövetkezeti tagok.) A parasztságra nehezedő politikai és gazdasági nyomás hatására az ötvenes évek elején tömeges jelenséggé vált a földtől való menekülés. 1949 és 1953 között valamivel több, mint 1,5 millió kataszteri hold földet hagytak parlagon vagy ajánlottak fel az államnak az egyéni gazdálkodók. Az ötvenes évek első felében a paraszti társadalomban végbement átrendeződést jól mutatja, hogy 1949 és 1955 között 692 000 fővel csökkent a mezőgazdasági magántermelők száma, az állami gazdasági alkalmazottaké ellenben 230 000 fővel, a téésztagoké pedig 220 000 fővel emelkedett.

1956 októberében a magyar falvak lakossága által megfogalmazott politikai követelések középpontjában az általános és országos követelések mellett a korábbi időszak parasztellenes agrárpolitikája által okozott sérelmek orvoslása és a föld magántulajdonára alapozott mezőgazdasági termeléssel kapcsolatos korlátozások eltörlése állt. Miután a Kádár-kormány a politikai pacifikálás folyamatában taktikai okokból nem akart éles konfliktusba keveredni a parasztsággal, gyakorlatilag lehetővé tette a forradalom napjaiban megfogalmazott követelések megvalósulását. Így 1956-nak, a forradalom bukása ellenére, a parasztság átmeneti haszonélvezője lett, hiszen a kötelező beszolgáltatást eltörölték, a szabad földforgalmat korlátozottan, de lehetővé tették, a vetéskényszert megszüntették. Az önálló kisüzemek rendszerére épülő falusi rend társadalmi és gazdasági értelemben életképesnek bizonyult 1957/58 folyamán, sőt működőképesebbnek és hatékonyabbnak, mint a megmaradt és igen lassan bővülő szövetkezeti szektor. 1957 elején úgy tűnt, mind a hatalom, mind pedig az agrártársadalom azzal számolt, hogy a mezőgazdaság tartósan többszektörű marad. Ez az agrárpolitikai állásfoglalásokban és a napi gyakorlatban egyaránt tükröződött. Mindez sokak számára ismét vonzóbbá tette az egyéni gazdálkodást, ami korlátozott "visszaparasztosodási" folyamatot indított el, az agrárszektort korábban elhagyók közül sokan - mintegy 150-200 000 fő - megpróbálták újrakezdeni a magángazdálkodást, és a többség sikerrel tette ezt. A magánszektor 1957-ben és 1958-ban lélegzetvételhez jutott, a gazdálkodók többsége nemcsak konszolidálni és újjászervezni tudta gazdaságát, hanem folyamatosan emelte a termelés színvonalát is.

A politikai stabilizáció előrehaladtával azonban a Kádár-kormány 1958 végén - a szocialista tömb elvárásaihoz is igazodva - úgy döntött, hogy teljes egészében kollektivizálja a magyar mezőgazdaságot, amire három koncentrált kampány keretében 1959 és 1961 között került sor. A korábbi átszervezési kísérletekhez képest jelentős különbség volt, hogy a kampány a mezőgazdasági munkák tavasztól ősziig tartó fő időszakában gyakorlatilag szünetelt. A kollektivizálási kampány lényegében jól megszervezett "hadjáratként" zajlott le. A városi munkásokból, pedagógusokból, pártmunkásokból verbuvált "agitátorcsapatok" időről időre megszálltak egy települést, s folyamatosan győzködték az ott élőket a termelőszövetkezetek előnyeiről. A sajtó és a helyi propaganda, a személyes meggyőzés mellett minden lehetséges eszközt bevetettek. Ezek közé tartozott az adóterhek emelése, az egyéni adótartozások szigorúbb behajtása vagy éppen ellenkezőleg, elengedése. A fizikai kényszer is jelen volt, amint arra az értekezés szerzője is számos példát hoz, emellett a lelki-pszichikai ráhatásnak gyakorlatilag minden lehetséges eszközét bevetették, a vezetővé válás lehetőségének felkínálásától a családtagok sorsával történő zsaroláson át az egzisztenciális tönkretétellel való fenyegetésig. Igyekeztek megnyerni a helyi társadalom meghatározó személyiségeit, azokat, akikről feltételezték, hogy személyes döntésük másokat is befolyásolhat. Az 1956

előtti kollektivizálás gyakorlatával ellentétben azt is lehetővé tették, hogy a - kulákká nyilvánított – gazda-elit tagjai a szövetkezetek vezetőivé váljanak. Kiemelt figyelmet fordítottak a helyi közösségek vezető csoportját alkotó gazdákra, hiszen egy-egy meghatározó ember “önkéntes” beléptetése igen gyakran azt az üzenetet hordozta, hogy nincs értelme az ellenállásnak. Ugyancsak fontos eleme volt mindennek a paraszti identitás folyamatos megkérdőjelezése. Ö. Kovács József részletesen bemutatja az identitás részelemeinek felszámolásával kapcsolatos lépéseket, a tulajdonjog elbizonytalanításától, a föld(tulajdonlás) leértékelésén át, a vallásos kötődések meggyengítéséig. Az értékrendek alakulását nyilvánvalóan befolyásolta a termelési tényezők - a munka, a föld, a ráfordítás, az érdekeltség - összhangjának megbomlása. A föld jelentős mértékben elveszítette értékmérő és a társadalmi pozíciót meghatározó szerepét. Számos vonatkozásban megszakadt az ismeretek átörökítésének rendje. Hiszen a megváltozott körülmények között már nem vagy csak korlátozottan voltak használhatók az egyéni gazdálkodás során szerzett ismeretek. A munka szerepe és a munkához való viszony is megváltozott. „A gépesítés és kollektivizálás a családi gazdaság kapcsolatrendszerét, így például a ló és ember viszonyát, mondhatni a magyar tájképeket radikálisan átszabta.” – írja a szerző. Az átlátható egyéni gazdaság maga ura parasztjából egy tayloriánus elvek szerint szervezett, átláthatatlan nagyüzem mezőgazdasági munkásává kellett válni. Igen sokan státus-, illetve pozícióvesztésként élték meg a folyamatot.

Miután bevallottan is ez a szerző célja, ezt a munkát a szintézis megalkotásának teljessége felől érdemes nagyító alá venni. Vagyis abból a szempontból, hogy képes volt-e egységes gondolati rendszerbe szervezni a tények, állítások százait, adott-e érvényes elemzési szempontokat mindehhez, következetesen érvényesítette-e mindezeket munkája során? Másként megfogalmazva az igazi kérdés: mit tudott kezdeni Ö. Kovács József ebben a terjedelmes értekezésben a kollektivizálással a társadalmi változásokkal, a hatalom szerepével, a szovjetizálás folyamatával kapcsolatos információk tömegével?

Nyilvánvalóan nem lehet valamennyi kérdésre, külön-külön részletesen válaszolni, az azonban kétségbenvonhatatlan, hogy a szerző igyekezett megbirkózni az információhalmazzal, az általa a bevezető fejezetekben megfogalmazott elméleti kereteket, elemzési-értelmezési szempontokat többnyire érvényesítette, bár helyenként ezek elveszni látszanak az idézetek sűrűjében. Ezzel együtt a munkának az újdonságát többek között az adja, hogy megváltoztatta az elemzés szintjét, az országos helyett az egyénre, a lokalitásra, a helyi közösségekre, a mikrovilágra és a történeti tapasztalásra koncentrált a diktatúra társadalmiasításának és a kollektivizálásnak a problémáját vizsgálva. Vagyis nem elsősorban az ország, hanem a „különböző milliókban” élt emberek történeteit elemezte, mindezt a teljességre és az életszerűsége törekvés jegyében tette.

A munka során a felhasznált fogalmaknak igyekezett többnyire részletes és egyértelmű meghatározást adni. Ennek ellenére számomra a színlelt szocializmus, a kollektivizálás és a diktatúra társadalmiasítása vonatkozásában érzékelhető némi bizonytalanság a munkában. Nem derül ki igazán egyértelműen mennyiben más a „színlelt szocializmus” tartalma, mint például a Kornai János által kidolgozott „klasszikus szocialista rendszer” fogalma? Hasonló a helyzet a kollektivizálás esetében, ahol a szerző csak részlegesen gondolta újra a fogalmat, de nem viszonyította a tulajdonvesztést szélesebb társadalmi viszonylatban értelmező „proletarizáció” fogalmához. S végül nem teljesen egyértelmű mit jelent a diktatúra társadalmiasítása? A politikai akarat ellenállás nélküli, ellenvetést nem tűrő társadalmi elfogadtatását, vagy egészen egyszerűen a diktatúra viszonyainak hétköznapi rendjét?

Tartalmi értelemben elsősorban az analitikus szemlélet még markánsabb jelenlétét, érvényesítését hiányolom, hiszen a leírás és az elemzés egyensúlya révén talán még jobban megismerhetővé válhattak volna ennek a nagyszabású társadalmi folyamatnak a

meghatározó tényezői. Ugyancsak érdemes lett volna jobban figyelni arra, hogy az újabb megközelítések a Rákosi-korszak és a korai Kádár-korszak hatalomgyakorlási módszereinek folyamatosságát hangsúlyozzák, vagyis nincs szó arról, hogy 1956 után az alkalmazott hatalmi eszközök bármivel is erőszak mentesebben lettek volna, mint 1948 és 1953/56 között.

Ö. Kovács József monográfiája segíti annak a kérdésnek a megértését, miként sikerült rábírnia a parasztságot az ötvenes-hatvanas évek fordulóján arra, hogy feladja 1945-ben, 1953-ban és 1956-ban megerősített önállóságát, megváljon az élete értelmének tekintett földjétől. Rámutat arra, hogy 1956 után már nem áltathatta magát senki azzal, hogy a rendszer belátható időn belül megváltozhat, ez önmagában is rontotta az ellenállás lehetőségét. A Kádár-kormány a forradalom bukása után a “szeszélyesen szisztematikus” megtorlás eszközeinek alkalmazásával a falvakban élők számára is demonstrálta erejét. Ezzel az aktív emberek csoporttá szerveződését jó időre lehetetlenné tették. Mindez hozzájárult az 1956-os forradalom bukását követően kialakult “társadalmi-vereségtudat” megerősödéséhez. Gazdasági értelemben fontos tényező volt, hogy az 1956-ot követően tett engedményeket a kormányzat fokozatosan visszavonta, az egyéni gazdálkodók adóterheit növelte, és a gyakorlatban nyilvánvalóvá vált, hogy a termelőszövetkezetek továbbra is jelentős előnyöket élveznek a magángazdákkal szemben. Az állandósuló létbizonytalanság, az igen erőteljes politikai és lélektani nyomás megtette a hatását, egyre több gazdálkodó tartotta kilátástalannak a kollektivizálással szemben tanúsított ellenállást. Azt sem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy a parasztság a társadalomban lényegében egyedül maradt. Hiszen az ötvenes évek végén ez volt a társadalom egyetlen olyan rétege, amely még széles körben rendelkezett magántulajdonnal, ami relatív személyi és gazdasági autonómiát biztosított számára. Az erőforrások teljes körű centralizálására, a társadalom feletti totális ellenőrzés kialakítására törekvő szocialista rendszer számára ez nem volt tartósan elviselhető.

Bár erre a szerző a szükségesnél talán kevésbé részletesen tér ki, a korabeli hivatalos szóhasználatnál élve “a mezőgazdaság szocialista átszervezésének” számos fontos, hosszú távon is érvényesülő társadalmi hatása volt, nemcsak az agrárszektorból élőkre, hanem az egész társadalomra nézve. A kollektivizálás fenntartotta a tömeges, kényszerű és erőszakos mobilizációs/mobilitási folyamatokat. Az agrárszektor munkaerő-kibocsátó szerepe a hetvenes évekig megmaradt. A mezőgazdaságból kilépők révén jelentősen nőtt az elsőgenerációs munkásság létszáma. Nagyszámú falusi csoportok kényszerültek életmód-, illetve életformaváltásra. A megváltozott helyzethez alkalmazkodva új családi stratégiák alakultak ki. Rendszerint az idősebb generációkhoz tartozók és a család nőtagjai váltak a szövetkezetek tagjaivá. Így biztosították a háztájijához való hozzájutást, a családok fiatalabb férfi tagjai pedig ipari, állandó jövedelmet biztosító munkát igyekeztek vállalni, így ellensúlyozva a mezőgazdaságból származó jövedelmek bizonytalanságát, szélsőséges ciklikusságát. 1961-ben az akkori télesztagság egyharmada 60 éves vagy annál idősebb volt, s megközelítette a 250 000 főt azoknak a tagoknak a száma, akik a közös gazdaság tevékenységében nem vettek részt, csak névleges tagok voltak. Részben emiatt, részben pedig az elégtelen munkaszervezés következtében a szövetkezetek a hatvanas években is krónikus munkaerőhiánnyal küszködtek. A szövetkezetek belső szervezeti rendjében a tagság tagolódásában természetesen érvényesültek a helyi társadalom korábbi tagoltságából adódó sajátosságok. A termelőszövetkezeten belüli munkaszervezeti pozíciót befolyásolta a korábbi társadalmi státus. A fontos pozíciók köre időről-időre változott. A kezdeti időszakban a rendszerint tehetősebb gazdák közül kikerülő fogatosok, raktárosok, magtárosok presztízse magasabb volt, mint a mezei gyalogmunkásoké.

Ö. Kovács József könyve is felhívja a figyelmet arra, hogy a kollektivizálás politikai és társadalmi funkciói összetettek voltak. A kommunista hatalom számára nyilvánvalóan

fontos volt, hogy felszámolja a maradék társadalmi és gazdasági autonómiákat. Ezzel a változtatással megerősítették a társadalmi tudatban az 1956 után kialakult vereségérzetet, hiszen a kollektivizálással éppen azokat az engedményeket vették vissza a parasztságtól, amit 1956 októbere biztosított számukra. S a “falú megszállását”, nyilvánvalóan úgy is lehet értékelni, mint a kádári konszolidáció előkészítő periódusának lezárását, a szovjetizálás befejezését. Méreteit, az érintettek körét tekintve a kollektivizálás a XX. század egyik legnagyobb társadalmi megrázkódtatása volt.

Ö. Kovács József egy igen összetett kérdéskör monografikus feldolgozására vállalkozott, s általában eredményesen próbált meg válaszokat keresni és találnia a munkája elején megfogalmazott kérdésekre. Könyve komoly impulzust adhat a jelenkortörténet alapvető fontosságú kérdéseinek megvitatásához, továbbgondolásához, hiszen a szerző alapvető fontosságú munkát tett le az asztalra.